

Gönderim Tarihi: 05.01.2016

Kabul Tarihi: 31.03.2016

ZANAATLA İLGİLİ USUL VE KAİDELERİN NİZAMNAMESİ OLARAK RİSALE *

SAODAT TİLEVBƏRDİEVNA DAVLATOVA **

Çev. Serkan ÇAKMAK ***

Risale Hakkında

Geleneksel Orta Asya halkları zanaatının kendine has özelliklerinden biri, meslek erbabının bağlı bulunduğu sosyal kurumların bulunmasıdır. Bu kurumlar, bölgenin yerli ahalisinin geleneklerine dayanan kendine mahsus özelliklere sahip birliklerdir. Bu zanaatkâr teşkilatları, zanaat ürünleri teknolojisinin ilerlemesi neticesinde belli türlerdeki el sanatlarını icra edenlerin menfaatlerini korumak gerekliliği ile ortaya çıkmıştır. Bu loncalar, aksakallar adı verilen liderler önderliğinde oluşturulmuş esnaf teşkilatlarıdır. Teşkilatların faaliyetleri, risale olarak anılan özel kanunnamelere göre yürütülürdü. Bazı zanaatlara ilişkin ahlaki, kanuni ve içtimai düsturlar, temeli şeriata yani İslam hukukuna dayandırılan risalelerde beyan edilir. Risalelerde, özellikle teknik işlemler, malların ve araç gereçlerin kalite ve türleri bunun yanı sıra her mesleğin kendine mahsus ritüel ve gelenekleri detaylı bir biçimde izah edilir.

Arapça bir kelime olan risale; 'mektup', 'mesaj' ve 'sanatla ilgili küçük kitap, broşür' anlamlarına geliyor. (Gavrilov, 1912, s. 1; Nurenberg ve Miller, 1922, s. 9) Risale; zanaatkâr dilinde, zanaat kitabı ve belli zanaatların propagandaları anlamlarını taşıyan edebi anlamda, bir zanaat erbabının usta olmasını da ifade eder. N. O. Petrovski ve V. M. Nalivkin gibi araştırmacılar "risale"yi yazılı vaazlar olarak değerlendirirken, P. A. Kamarov, "risale"nin güzel ve ahlaki tavsiyeler ile İsa'nın efsanevi on iki havarisinden birinin mektupları veya mesajları olduğunu kaydeder. (Likoşin, 1901) P. A. Middendorf'a göre "risale" Allah'a taat ve ibadet ahkâmı ile her zanaatın kendine has etik normlarının 16. yüzyılda soru cevap şeklinde düzenlenerek ifade edildiği eserlerdir. N. S. Lykoshin ise "risale"nin bölgesel zanaatların bilinen tüm geçmişinin tarihsel bir taslağı olduğunu ve bu tür eserlerde çiftçilikten koyunyunü kullanarak yapılan falcılığa kadar birçok mesleğe dair mufassal suallerin yer aldığı ayrıca meslek erbabı tarından kendileri ve meslekleri için Allah'a yapılan münacatların bulunduğunu bildirmiştir. Risale kelimesinin Arapçadaki manalarına bakarak söyleyebiliriz ki: Bu tür; mektup, mesaj, ilmi eser, broşür, meslek, zanaat vb. gibi anlamlar taşıyan bir kompozisyondur. Araştırmacı D.

* Bu çevirinin aslı, *Molodoy Uçoni (Молодой учёный)* 'Genç Bilim Adamı' adıyla 11 Kasım 2009 tarihinden itibaren aylık olarak çıkan, Rusça, İngilizce, Almanca ve Fransızca yazılmış makalelerin yer aldığı multidisipliner derginin Nisan 2014 tarihli 63. sayısında *İstoriya (История)* 'Tarih' başlığı altındaki makaleler içerisinde 739-743 sayfaları arasında yayımlanmıştır. Söz konusu dergi elektronik ortamda yayımlandığı için makalenin orijinaline şu linkten erişilebilir: <http://www.moluch.ru/archive/63/10096/>

** Dr.; Özbekistan Bilimler Akademisi Tarih Enstitüsü, saodatdavlatova@yandex.ru

*** Yrd. Doç. Dr., Atatürk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, serkancakmak@msn.com

Atacanova çalışmalarında “risale”nin farklı zanaat dalları üzerine yazılmış ilmi eserler olduğunu göstermiş ve zanaat ehlinin yerine getirmesi gereken talimatlar yanında meslek erbabının şehirlerdeki durumlarını da ihtiva ettiğini belirtmiştir. Atacanova; hayvan bakıcılığı, askerlik, çayevi işletmeciliği vs. hakkındaki risaleleri detaylı bir biçimde anlatmıştır (Atacanova, 2008, s.80).

Bize göre risale, herhangi bir mesleğin ahkâm ve erkânın sıralandığı bir nizamnamedir. O mesleğe dair temel bilgilerin yer aldığı ilmi bir eserdir. Risaleler ayrıca her mesleğin kendine has geçmişi hakkındaki bilgileri, o mesleğe özgü olarak çıraqlardan istenen beklentileri ve usta-çırak arasındaki ilişkilerin keyfiyetini de içerir. Bunun yanında risale, mesleki ahlakın şekillenmesinde, usta-çırak ilişkilerinin düzenlenmesinde, talebelerin ustalara ve yaşlılara saygı gibi olumlu nitelikleri edinmelerinde, ayrıca mesleğe bağlılık, sadakat ve samimiyet gibi hasletlerin edinilmesinde önemli rol oynamaktadır.

Risale Türleri

Hemen her zanaata ait nizamnameler niteliğinde olan risaleler aracılığıyla mesleklerin tarihi, ruhani pirleri yani mürşitleri ve meşhur ustaları hakkında bilgi edinebilirsiniz. Risalelerin kurallarına göre her usta kendi çırağının ahlaki ve mesleki eğitiminden sorumludur. Birkaç yılda çırağını yetiştirebilir ve ona mesleki sırları öğretebilir. Usta çırağından risalenin adap ve erkânına uymasını, risalede yasaklanan şeylerden sakınmasını, müşterilere karşı kibar olmasını her işini samimiyetle icra etmesini diler. Hatta risalelerde, risale ahkâmına uymayan veya onlara itibar etmeyen usta ve çırakların, kıyamet gününde dini emirlere riayet etmeyenlerin karşılaşacağı akibete uğrayacakları bilgisi de yer alır. Allah böylelerine ceza verir. Karınları onlardan boşanmış sayılır ve sekiz kırbaç darbesiyle cezalandırılırlar. Bu ustalar, risalelerin talimatları çerçevesinde mesleklerini ifa ederler. Risalesi bulunmayan zanaatkârlara pir mürşitlerin, peygamberlerin ve meleklerin lanet edeceği ifade edilir. Risalelere göre dokumacıların piri Havva, demircilerin piri Davud peygamber, gemicilerin piri Nuh peygamber, dülgerlerin piri Muhammed peygamber, dikişçilerin piri İdris peygamber, büyük baş hayvanların çobanı Zengi-Ata ve Çupon-Atadır. Kuyumcuların bile risaleleri vardır. Risaleler yalnızca zanaatların ilke ve esasları bakımından değil aynı zamanda el sanatları atölyeleri, aletleri ve teknolojilerinin gelişimi hakkında bilgi kaynakları olmaları açısından da değerlidir.

Yukarıda bahsedilen şeylere ek olarak risalelerde yer alan sorumluluklar ve efsaneler; çırakların yetiştirilmesinde, zanaatkârlar arasındaki ilişkilerin düzenlenmesinde, usta-çırak ilişkilerindeki geleneğin ifade edilmesinde kullanılır. Rus oryantalist V. R. Rohsen, kendini bir süre bütünüyle esnaf birlikleri ile ilgili yazma eserleri bulma işine adanmıştı. Bu eserlerin ilgi çekici bilimsel ve pratik önemlerinin olduğunu ileri sürdü.¹ Rosen, zenginleşme isteğinin zanaat birliklerinin oluşumuna

¹ V. R. Rosen'in değerlendirmesi için bk. Zapiski Vostochnogo Otdeleniya İmperiatrskogo Russkogo Arheologičeskogo Obşestvo, Cilt 1., Peterburg, 1886, s. 326.

katkıda bulunduğunun farkına vardı. Bundan hareketle en erken dönemlerden beri Doğu dünyasında bölgesel farklılıklarıyla birlikte dinî, ekonomik ve yasal kurallarını ve normlarını kendilerinin belirlediği zanaat birliklerinin veya kuruluşlarının var olduğu sonucuna ulaşabiliriz.

Yazılı vesikalar halinde günümüze kadar ulaşan risaleler yani bu nizamnameler, bir taraftan önde gelen zanaat dükkânları hakkında önemli bilgileri içerirken diğer taraftan ise iş birliği sistemi içinde zanaat dükkânlarını organize ederler. Genelde bölgedeki yöresel zanaat ustaları ile esnafın birçoğunun, el zanaatları üretimi adı altında bir birlik oluşturduğu sonucuna ulaşabiliriz. Risalelerin yazılı kurallarına göre günümüze kadar yaşatılan el zanaatları şu 32 sınıfa ayrılır: 1. dokumacılar, 2. demirciler, 3. sıvacılar, 4. sabuncular ve mumcular, 5. helvacılar 6. ayakkabıcılar, 7. kasaplar, 8. çömlekçiler, 9. ipek böceği yetiştiriciler ve ipek dokumacılar, 10. kadife dokumacılar, 11. berberler, 12. bakkallar, 13. kağını ustaları, 14. kandilciler 15. saraçlar, 16. keçeciler, 17. bakırcılar, 18. değirmen ustaları, 19. ipek boyama ustaları 20. debbağlar, 21. rençperler 22. şeker ve tatlı imalatçıları, 23. değirmenciler, 24. güğüm ustaları, 25. yapıştırıcı ve boya imalatçıları, 26. aşçılar, 27. yağ değirmencileri, 28. gümüş ustaları, 29. kahvehaneciler, 30. fırıncılar, 31. tuğlacılar, 32. mollalar, 33. doktorlar, 34. çobanlar, 35. tüccarlar, 36. semerciler, 37. besiciler, 38. ok ustaları, 39. boyacılar, 40. müzisyenler ve diğer sanat uzmanları, 41. dökme demir ustaları. Ayrıca yazılı kaynaklar, kendilerine ait üretim malzemeleri bulunmayan kuruluşlar hakkında da bilgi vermektedir.²

Yukarıda bahsedilen sınıflar, Asya ve Avrupa'ya has zanaatların 32 türüdür. Bunların tarifleri, aynı zamanda efsanevi mahiyetlerinin de detaylarıdır. N. Likoşin, "Ok Hakkındaki Risale" adlı makalesinin önsözünde söz konusu risaleden hareketle Türkistan'da 32 tür zanaatın bulunduğunu yazmıştı. N. F. Petrovski'nin "Orta Asya'da ipek böceği yetiştiriciliği ve ipek dokumacılığı" (ss. 140-160) adlı makalesinde ifade ettiği gibi kırsal kesimlerde faaliyet gösteren 32 tür zanaat kaydedilmiştir. Bu sayı yalnızca zanaat faaliyetlerinin sayısını değil aynı zamanda insan vücudunun 32 parçasını da temsil eder. Bu efsanevi 32 sayısı, Moğol hikâyelerindeki sayıya da uygundur (Schuyler, 1876, s. 191). Ayrıca 32 sayısı, 14. yüzyılda Londra'daki zanaat kuruluşları ve dükkânlarının da sayısını yansıtır. Araştırmacı Gavrilov, birçok Doğu alfabetinin 32 harften oluştuğunu ve Türk şairlerin 32 beyte kadar kaside yazdığını ifade eder. Yukarıda bahsedilen loncalar yani bakkallar, tüccarlar, ok ustaları, çobanlar, şifacılar, mollalar, kahvehane sahipleri ve boyacılar, bağımsız mesleklerin icracılarıydılar. Aslında risalenin önemi, Allah'a ulaşan yolu içermesinden ve risale kurallarını tatbik eden zanaatkârın, organizasyon ve lonca yönetimi içerisinde bugün artık geçerliliğini yitirmiş olan "muttaki" mümin makamına ermesinden gelmektedir.

Gavrilov, zanaatkâr risalelerinin çoğunun Farsçadan tercüme edildiğini iddia etmektedir (Gavrilov, 1912, s. 110). Onun çevirdiği dokumacılar risalesi, dükkân erkânının nakledilen varyasyonlarından biridir. Bu risale, aynı zamanda Taşkent'te 1915'te G. H.

² Bugüne kadar Orta Asya zanaat loncaları risalesi türünde yaklaşık 40 yazma eser bulunmuştur (Evliya Çelebi 1961: 512).

Arifjanova tarafından yayınlanan “Risaleler Koleksiyonu”nda da yer almaktaydı. Bu risalenin çevrilme amacı öncelikle daha önce hiçbir risalenin Rusçaya çevrilmemiş olmasıdır. İkincisi ise bahsi geçen Avrupa zanaat literatüründe de Adem’in dokumacıların piri ve dinî karakterli ustası olarak yorumlanmasıdır. Nalivkin, 1886’da risalenin tüm zanaatkârlarda bulunabileceğini kaydeder. Fakat o zamanlar henüz her esnaf loncası için özel bir risale tahsis edilmemişti. Çok az sayıda bulunan risale türleri de istifade edilecek durumda değildi. Örneğin, P.A. Komarev tarafından Saint-Petersburg’da bulunan, zanaatkâr faaliyetleri hakkındaki risale okunmaz haldeydi. 1903’te Mahmud Hoca Behbudî Müslüman cemaate yaptığı vaazlarında bir derece de olsa risalelerin derlenmesi, restorasyonu ve içeriğinin gözden geçirilmesinin önemini vurguladı.³ M. Behbudî, işanların ve mollaların hilekârlığını ayrıca risalelerin hükümlerini yanlış yorumlayan kökten dincilerin kabalığını eleştirdi. Behbudî özellikle risalelerdeki “tekbir getirenlerin meslek pirleri ile Âdem, Nuh, İbrahim ve Muhammed gibi peygamberlerin makamlarında yer edinecekleri” gibi ifadelerle şiddetle karşı çıktı. Behbudî, müftü ve müderris gibi eğitilmiş kişilerle yaptığı düzenlemeler sonucu oluşturdukları risalelerini göstermek üzere tüm zanaatkârları çağırdı.⁴ Risalelerdeki bu çarpıtılmış ifadeler zanaatkârlar için zorluklar yaratabildiğinden bunlara bir son verilmesi gerekiyordu. Behbudî, ayrıca bu tür risalelerin yayılmamasını ve işanlar, ustalar vb. gibi mistik mürşitlerin keramet iddiasında bulunmamasını sağlamanın gerekliliğini vurguladı. Cahil zanaatkârların böyle risalelerde yazan şeyleri yapmaları için çeşitli dinî saikler vasıtasıyla kutsal bir taktik geliştirilmesi, bu batıl saptırmaları zorunlu hale getirmişti. Bu risalelere göre eğer herhangi bir usta veya zanaatkâr risalelerde yazan kuralları yerine getirmeyecek olursa o mesleğin pirleri ve daha önce yaşamış olan üstatları dirilerek, risale ahkâmını uygulamayan ve yerine getirmeyenlere domuz etini zorla yedirirler. Mesela kasaplar risalesinde kasaplar erkânına göre hareket etmeyenler kıyamet gününde yüzü kara ve lanetlenmiş olacaklardır. Demirciler çok ağır bir şekilde cezalandırılacaklar, susuzluğa ve açlığa terk edileceklerdir. Kurallara uymayanlar ustalık derecelerini yitirecek ve günahkâr olacaklardır. Onlara kırk kırbaç vurulacak, pirleri onlardan yüz çevirecek ve onları lanetleyeceklerdir. Bu kaideler, “Allah’ın mahlûkatı” olarak bilinir. Bu ifade onun gerçek yaşamdan uzaklığını gösterir.

Doğu Türkistan’daki Türk toplulukları arasında Şamanizm’i inceleyen S. E. Malov, eserinde şamanlar hakkındaki risaleden de bahseder. Malov, bu eşsiz Şaman el kitabını yani risalesini anlatırken erkek veya kadın her şamanın kendine ait el yazması bir kitapçığının yani bir nevi Şamanizm ilmihalinin (risalesinin) bulunması gerektiğini özellikle vurgular. Ona göre Doğu Türkistan’da Şamanizm hâlihazırda yaşamakta olup Şamanizm’in her bir itikat esası ve serbestçe icra edilen ritüeli, bu risaleye göre yürütülürdü. Fakat İslam inancı içerisinde Şamanizm’in meşrulaştırılması girişimleri

³ Daha fazla bilgi için Mahmud Hoca Behbudî’nin Semerkant’ta yayınlanan “Туркистан тузем” adlı gazete yazdığı yazılarına (№ 27 1903: 2) ve ayrıca bu gazetede Marangozluk Risalesi hakkında yazdığı yazıya (№ 28 1903) bakınız.

⁴ Gavrilov, 1734-1737 yıllarında Almanya’da Prusya loncaları nizamnamesinin de değiştirildiğini kaydeder. Ayrıca bk. (Zevort 1883: 627).

dikkatlice tetkik edilmelidir. Zira bu uygulamalar, Doğu Türkistan'da İslam şeriatı içinde Şamanist unsurların uzun zaman varlığını sürdürmesini sağladı (Malov, 1918, s. 5,15-16).

Şaman risalesi içerik bakımından neredeyse bütünüyle dokumacıların, kuyumcuların, ayakkabıcıların, demircilerin, kasapların ve diğer zanaat erbabının sıradan meslek erkân-namelerine (risale) benzemektedir. Yukarıdaki bilgi Şamanist unsurların Türkistan'da popüler İslam'ın umdeleri altında muhafaza edildiğini ispatlamakta. Doğu Türkistan halkının çoğu Müslüman olduğu için Şamanizm'e dair bir nizamnamenin bu halk arasında varlığını nasıl sürdürdüğüne dair bilgi edinilemedi.

Buna ek olarak ölü yıkayan kişilerin (murdaşuy, yuguvçı) de kendilerine ait zanaatkâr risalelerine benzer kanunnameleri bulunmaktadır. Bu gassal risalelerinde; ölü yıkamanın kuralları, yıkama sırasında okunan dualar ile kullanılan kazan ve kaplar yanında yıkama işlemine ilişkin diğer detaylar anlatılır. (Morel, 1928, s. 14-15).

Yukarıdaki bilgiler, her meslek erbabının kendine ait bir risalesi olduğunu ve bu nizam-nâmelerin belirli bir zanaatın varlığını kutsayan vesikalar niteliğinde bulunduğunu gösterir. Usta ve çıraklar dükkânların ve loncaların iki temel figürüdür. Risalelerde çoğunlukla onlar ve onlar arasındaki ilişkileri düzenleyen kurallar hakkında bilgiler verilir. Örneğin: Dokumacılar risalesinde ustanın 7 ila 12 yaşlarında çıraklar alabileceği, bu çıraklara başlangıçta dini bilgiler ve geleneklerin sonrasında ise zanaatın öğretildiği ifade edilir. Ayrıca risalelere göre bir çırağın ustalık makamına kabul edilmesi, zanaat yolundaki temel ritüel olarak değerlendirilir.⁵

Eğer bir usta risalelerde yazan kuralları yerine getirmezse onun çıraklara hocalık yapması yasaklanır. Zanaatı gelişmez ve daha önce yaşamış pirlerin ruhu onu lanetler. Esnafın evradı niteliğinde olan risalelerin bir sayfasının boyutu 8 veya 16 satırdır (Gavrilov, 1912, s. 1) 1885 yılında Taşkent'te Çiftçiler Risalesi 50 nüsha halinde yayınlandı (İsmoilova, 2007, s. 86; Razvadovskiy, 1916, 9). Bunun dışında saraçlar, demirciler, çay satıcıları, tenekeçiler, ayakkabıcılar, bakkallar, fırıncılar, dikişçiler, yağcılar ve diğer zanaatlarla ilgili neşredilmiş risalelerde var.

Orta Asya'daki zanaatkâr risaleleri birçok açıdan benzerlik göstermektedir. Bu risaleler kuşaktan kuşağa el yazmaları halinde aktarıldı. Bazı risalelerin el yazmalarının büyük bir kısmı, Rus Bilimler Akademisi Şarkiyat Enstitüsü başta olmak üzere Ebu Reyhan Birûnî Adındaki Özbek Bilimler Akademisinin kütüphaneleri ile Özbek Milli Üniversitesi Müze Fonlarında şimdiye kadar muhafaza edilmiştir. Bu risalelerin bazıları, metin halinde "Türkistan Yerli Gazetesi"nde (Туркестанская туземная газета) tefrika edildi.

⁵ Egizarov, "Gorodskie Tsehi" (Şehirdeki Dükanlar) adlı çalışmasında, ustalığa kabul ritüelinin Kafkas bölgesinin esnaf loncalarındaki prosedürle benzeştiğini ifade eder (1881, s. 145).

Orta Asya Risalelerinin Bölgesel Farklılıkları

Bilhassa, Buhara Hanlığındaki zanaatkârların nizam-nâmeleri olan yazılı kaynaklardan bazıları şunlardır: Risâle-i Bâfendegân (Dokumacılar Risalesi), Risâle-i Bakkalî (Bakkallar Risalesi), Risâle-i Dehkân (Çiftçiler Risalesi), Risâle-i Miltık-Endâzi (Tüfekçiler Risalesi), Risâle-i Çitgerî (Yazıcılar Risalesi), Risâle-i Âhengerî (Demirciler Risalesi), Risâle-i Câmeşûyî (Çamaşır Yıkayıcılar Risalesi), Risâle-i Misgerî (Bakırcılar Risalesi) vd. (Tadjanova, 2008, s. 16)

Buhara'daki nizam-namelerden farklı olarak Hive risaleleri, ekseriyetle Türkçe kelimelerle adlandırılmıştır. Bu sahadaki nizam-nameler için "Risale" yerine "Rasmi" ve "Dastur" isimleri verilmiştir (Turaeva, 2010, s. 129). Bazı risaleler, usul, yol, meslek, sülûk yolu, hat-ı harekât anlamlarına gelen "tarika" kelimesiyle başlamakla birlikte bazıları da "Rasmi, Rusumi ve Dasturi" kelimeleriyle veya "Bismillahirrahmanirrahim" ile başlamaktadır. Bunlardan sonra ise söz konusu zanaatın ismi zikredilmektedir. Risale metinleri, Tarika-i Rasm-i Misgerî (Bakırcılar Nizam-namesi), Temirçilerinin Dastur (Demirciler Nizam-namesi), Kebudgerning/Boyakçılarning Dasturi (Boyacılar Nizam-namesi), Kassoblarıning Rasmi/Dasturi (Kasaplar Nizam-namesi), Telfak-duzlarning Rasmi/Rusumi (Şapkacılar Nizam-namesi), Tarozidarlarning Rasm-i Koidasi (Kantarçıların Nizam-namesi), Tarika-i Rasm-i/Rusum-i Muzaduz (Ayakkabıcılar Nizam-namesi), Bakkollarning Rasmi (Bakkallar Nizam-namesi) şeklinde risale metinlerinin içeriği hakkında bilgi veren tanımlayıcı isimlerle başlar (Şomansurova, 1965, s.65). Bundan başka, toplumun farklı sınıflarının hat-ı hareketını düzenleyen risalelerden örneğin "Devonaçılık" (Serserilik) Risalesi ile kadıların görev ve sorumluluklarının yer aldığı "Risale-i Qozi/Quzzot"ı (Kadılar Risalesi) zikretmek mümkün.⁶

Bunların yanı sıra bazı meslek ve zanaat türlerinin de kendilerine ait risaleleri bulunmaktadır. Onlardan biri de 19. yüzyılın ilk yarısında beyaz Rus kâğıdı üzerine nestalik bir hatla istinsah edilen (Turaeva, 2010, s. 133) tüfekçilerin nizam-namesi hükmündeki küçük bir kitapçık olan "Risale-i Miltık-enduz" dur.⁷ Tüfekçilerin kendilerine ait ilk dönem risaleleri askerî formda meydana getirilmiş olmasına rağmen daha sonraları cepte taşıyabilmek amacıyla yukarıda bahsedilen küçük kitapçık formuna sokulmuştur. Risalenin büyük karakterli el yazısı ile kaleme alınmış olması ve birbirine sıkıca sarmalanmış sayfalarından mürekkep olması onun askerî formda yazılmış olduğunu gösterir. Diğer risalelerde olduğu gibi tüfekçiler risalesi de Allah'a dua ve İmam Cafer-i Sadık efsanesi ile başlamaktadır.

Kasaplar risalesinde 12 ahlaki kaide yer almaktadır. Bunlardan yedincisi dünyadaki insanlar arasında muhabbetin muhafaza edilmesi ve sekizincisi doğruluk gibi insanî erdemlerle ilgilidir (Gavrilov, 1912, s. 29). Bundan açıkça anlaşılacağı üzere, her risale bir

⁶ ÖzR MU Muzey Fondi. İnv. № 210174. (ç.n.: Makaledeki bu tip kayıtlar, Özbekistan Cumhuriyeti Milli Üniversitesi Müze Fonunda kayıtlı bulunan yazma eserlerin kayıt numaralarını göstermektedir.)

⁷ ÖzR MU Muzey Fondi. İnv. № 159486.

şekilde bir diğerinin tekrarı ve onun zeyli mahiyetindedir. Orta Asya'nın diğer bölgelerinde olduğu gibi Güney Özbekistan vahalarında da ticaretle uğraşanlar, satışıyla meşgul oldukları şeyin arkasına eklenen "furuş" kelimesiyle adlandırılırlar. Örneğin çay satan kişiye "çay-furuş", keçe satıcısına "kigiz-furuş", pasta tacirine "kandalat-furuş" süpürge tüccarına "süpürge-furuş", boya ticareti yapan kişiye "rüyan-furuş", kereste satıcısına "yogoç-furuş" kaftan satana "çopon-furuş" büyük ocak satan kişiye "tandır-furuş" sabun satıcılığı ile uğraşan kişiye "sovun-furuş", mest tacirine "mahsi-furuş" çizme tüccarına "etik-furuş" denilir. Bu ve benzeri işlerle meşgul olan kişilerin her birinin kendine ait risaleleri bulunmaktadır.

Buhara Hanlığı döneminde yazılan bir çiftçiler risalesinde, Âdem peygamber zamanından Muhammed peygamber zamanına kadar 7777 çiftçinin yaşamış olduğu beyan edilir (Kliveç, 2007, s. 7). Bir başka risalede ise büyük çiftçilerin sayısının bin yedi yüz olduğu hakkında bilgi bulunmaktadır.⁸ Aynı risalede çiftçilerin, öküzleri çifte koşarken; toprağı sürerken; buğday, kendir, pirinç, susam, darı, maş fasulyesi, kavun, karpuz, kabak, havuç, turp, soğan vb, ekerken; toprağı sularken; tahılları biçerken; harmanda savururken; paketlerken ve stoklarken okuyacakları dualar yer almaktadır. Risalenin sonunda, kurallara uymayanların fakirliğe düçar olacakları, ustalıklarının onlara kar ve kazanç getirmeyeceği; bunların aksine risaledeki kaideleri yerine getirenlerin, kazançlarına Allah'ın bereket vereceği ve ayrıca öldükten sonra cennete gidecekleri yazılıdır.

Orta Asya'daki mahallî zanaatkâr risaleleri şeriat kanunlarına dayanan dinî normlara uydurulmuştur. Ancak Batı Avrupa da böylesi vesikalar, kamuoyunun genel kanaati ekseninde zanaat erbabı tarafından tesis edilmiştir. Müslüman Şarkta özellikle Orta Asya'daki esnaf loncalarının menşesine ilişkin problem hala araştırılmakla beraber esnaf birliklerinin oluşum sürecinin ve usta çırak arasındaki ilişki dengesinin Antik Babil döneminden itibaren gelişmekte olduğu biliniyor. Bu konuya ilişkin ilk bilgilere, M.Ö. 1789-1787 yıllarına ait Hammurabi Kanunlarında ve milattan önce 6. ve 5. yüzyıllarda Antik İran'da hüküm süren Kambises, Kiros ve diğer Pers hükümdarlarının saltanatları dönemine ait metinlerde rastlanmıştır. Bunun yanı sıra antik esnaf teşkilatlarının Antik Yunan, Antik Roma gibi antik çağ medeniyetlerinde de mevcut olduğu biliniyor.⁹

Dokumacılar risalesi olarak değerlendirdiğimiz Dükan Risalesinde üretim teknolojisi, ürünün tamamlanmış modeli ve üretim yöntemleri yazılıdır. Farsça-Tacikçe yazılmış az bilinen bir matbaacılar risalesi (Risale-i Çitgeran); ürün modelleri, boya adları, basit atölye makinaları ve diğer matbaacı aletleri hakkında bilgiler vermektedir (Mukminova, 1970). Bunun yanı sıra bilhassa manevî üstatlar ve ataların ruhlarına gösterilen ihtiram da risalelerde yansıtılır. 1897 yılında yazılan bir demirciler risalesinde dükkân sahibi olma hakkında bilgiler verilmiştir. Bütün zanaatkârlar, pirlerin ruhunun usta olan kişinin dükkânını daima koruyacağına inanırlar. Bu nedenle tüm ustalar onların ruhlarını taziz etmek ve haklarında kötü konuşmamak gibi şeylere özel bir

⁸ Dehkonçilik Risolasi, *Türkistanskaya Tuzemnaya Gazeta*. 1902, №22, s.4.

⁹ Antik Mısır'daki ustalar teşkilatının tüzüğü için b.k. (Turaev, 1913, s. 70-80).

dikkat gösterirler. Ustalar, dükkândan içeri abdestsiz girmezler. Birbirlerine karşı kötü konuşmaktan ve kötü davranışlar sergilemekten sakınırlar. İş aletlerinin temizliğinde pis su kullanmazlar. Ham maddelerden arta kalanları yanlış yerlere bırakmazlar. Ayrıca iyi işlenmemiş malları ve diğer ürünleri satmaları da yasaklanmıştır (Gavrilov, 1912, s. 45). Bu risalede, ustalara yalnızca manevî üstatlara tazim ve hürmet gösterilmesinin değil aynı zamanda dükkâna daha fazla müşteri çekmelerinin de tavsiye edildiğini görebiliriz.

SONUÇ

Şimdiye kadar risalelerin menşesine dair iki farklı fikir ileri sürülmüştür. Bazı araştırmacılar, risalelerin ortaya çıkışını eski İran medeniyetine dayandırırken bazıları bu sürecin bölgede İslamiyet'in belirmesiyle bağlantılı olduğuna inanıyor. Middendorf'a göre risaleler gibi el yazması kaynaklar tarihî ve kültürel açıdan daima ilgi çekici olmuştur. Bununla birlikte çalışmamız risalelerin ortaya çıkış tarihi problematiği üzerine odaklanmıyor. Meslek türlerinin gelişmesinde oynadığı ehemmiyetli rolü ve zanaat faaliyetlerinde risale ahkâmının nasıl yerine getirildiğini bilmek asıl önemli olanıdır. Meslekî organizasyonlarda ve teşkilatlanmalarda adap ve erkânının rolünü ortaya koyan risaleler, meslek tarihi çalışmalarında önemli bir mevki işgal eder. Sonuç olarak risalelerin Orta Asya topraklarında geliştiğini ve şekillendiğini ayrıca zanaat faaliyetlerinin tekâmülünde müspet bir rol oynadığını söyleyebiliriz.

KAYNAKLAR

- ATACANOVA, D. Ş. (2008). *İstografiya remeslennogo proizvodstva buharaskogo hanstva XIX v. (na osnove izuçeniya literaturı i remeslennih ustavov "risola")*. Yayımlanmamış doktora tezi, Taşkent: Taşkent Devlet Doğu Araştırmaları Enstitüsü.
- EGİZAROV, S. A. (1881). *Gorodskie Tsehi Organizatsiya i Vnutrennee Upravlenie Zakavkaskih Amkartsv*. Kazan: Tip. İmp. Un-Ta.
- EVLİYA ÇELEBİ, (1961), *Evliya Çelebi Seyahatname (Kiniga Puteşestviya) Tom I*, Moskova: İstitut Vastokovedniya Akademii Nauk SSSR.
- GAVRİLOV, M. (1912). *Risolya sartovskih remeslennikov isledovaniye predaniy musulmanskih tsehov*. Taşkent: Tip. pri kants. Gen.-Gubernat.
- İSMOİLOVA, J. H. (2007). Toşkentda Hunarmandçilikning Rivojlanişi va Unga İslom Madaniyatining Tasiri. *Özbekistonda İjtimoiy Fanlar*, 4.
- KLİVEÇ, R. (2010). Hunarmandlar Risolasi. *Buhoro*.
- LIKOŞİN, N. S. (1901). Originalnoe nastavlenie k strelbe. *Turkistanskije Vedomosti*. № 38, 196.

- MALOV, S. E. (1918). Şamanstva u Sartov Vostočnogo Turkestana. *Ko dnyu 80-Tiletiya Akademika Vasiliya Vasilyeviça Radlova (1837-1917)*, 5, 1, 1-16.
- MOREL, M. (1928). Murdaşuy. *Sem Dney*, № 28, 14-15.
- MUKMİNOVA, R. G. (1970). K Harakteristiki Samarkandskih Tkaney Kontsa XV-XVI veka. *Obşestvenne Nauke v Uzbekistane*, 9.
- NURENBERG, A.; Miller, V. (1922). *Samarkand i taşkent jivopis i risunki hudojnika Nurenberga A. tekst Millera V.* Taşkent: Risolya.
- RAZVADOVSKİY, V. K. (1916). *Kustarnie Promishl v Turkestanskom Krae*, Taşkent.
- SCHUYLER, E. (1876). *Turkistan: Notes of a Journey in Russian Turkistan, Khokand, Bukhara, and Kuldja Vol. I.* Londra: Sampson Low, Marston, Searle & Rivington.
- ŞOMANSUROVA, A. (1965). İnteresnie Materiali o Remeslennih Organizatsiyah v Hive XIX Veka. *Abşestvenne Nauke v Uzbekistane*, 10.
- TADJANOVA, D. Ş. (2008). *İstorigrafiya Remeslennogo Proizvodstva Buharaskogo Hanstva XIX v. (Na Osnove İzüçenniya Literaturı i Remeslennih Ustavov "Risola")*. Yayınlanmamış doktora tezi, Taşkent: Özbekistan Cumhuriyeti Bilimler Akademisi Tarih Enstitüsü.
- TURAEV, B. A. (1913). *İstoriya Drevnogo Vostoka*. Saint Petersburg: Tipografiya V. Bezobrazova.
- TURAEVA, S. R. (2010). *XVIII. Asirning İkkinçi Yarmi – XIX Asirning 70-Yillarida Hiva Honligi Hunarmandçiligi Tarihi*. Yayınlanmamış doktora tezi, Taşkent: Özbekistan Cumhuriyeti Bilimler Akademisi Tarih Enstitüsü.
- ZEVORT, E. (1883). *İstoriya Novogo Vremeni (XVI-XVIII ST.) Tom 1-2.* (Redaksiyon ve Ekler: İ. V. Luçitskogo). Kiev: E. Ya. Fedorov.